

You have downloaded a document from

The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers, research institutes, and various content providers

Source: Филолошки студии

Philological Studies

Location: North Macedonia

Author(s): Mirna Brkić, Goran Zovko

Title: TRAGOVI NA KOŽI GRADA – MOSTARSKI GRAFITI OD 2006. DO 2016. GODINE
THE MARKS ON THE SKIN OF THE CITY – MOSTAR'S GRAFFITI FROM 2006. TO 2016.

Issue: 2/2017

Citation style: Mirna Brkić, Goran Zovko. "TRAGOVI NA KOŽI GRADA – MOSTARSKI GRAFITI OD 2006. DO 2016. GODINE". Филолошки студии 2:155-168.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=639197>

TRAGOVI NA KOŽI GRADA – MOSTARSKI GRAFITI OD 2006. DO 2016. GODINE**Mirna Brkić Vučina***Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Bosna i Hercegovina***Goran Zovko***Široki Brijeg, Bosna i Hercegovina*

Keywords: Graffiti, Mostar, inscriptions, drawings, street art, rebellion, provocation, medium of expression public representations of social reality.

Abstract: The need for a public announcement of its existence and expressing their own power leads individuals to test it on the walls express their inner concerns via text or images. Graphite (the Greek word *grafo* and Italian word *graffito*) is carved, lettering or drawing on a wall or other surface. In words and pictures, with the stylus, paint, spray creates sentences, slogans, pictures and figures, usually witty and spiteful content. They are characterized by the appearance of almost exclusively in urban areas is not Mostar's urban environment is no exception to this rule. It is in recent years the phenomenon of graffiti and their printing years commonplace. The paper presents the results of research and writing Mostar's text graphite. The study was conducted continuously since 2006. until 2011. and was repeated in 2016. Presume that view of graffiti gives true insight into the life of the city and the lives of citizens, because the media is not moderated absolutely no aesthetic or cultural norms. In Mostar's graffiti face of love, political or ethnic, fan, comedy, social, sexual-free, educational, friendly, religious and worldview topics and are thus and Mostar's graffiti and medium of expression of the public, especially younger urban population.

Ključne riječi: grafiti, Mostar, medij izražavanja javnosti, reprezentanti društvene stvarnosti.

Sažetak: Potreba za javnim oglašavanjem svog postojanja te iskazivanja vlastite snage pojedince dovodi u kušnju da na zidovima iznesu svoje unutarnje preokupacije putem teksta ili slike. Grafit (grč. *grafo* i tal. *graffito*) je urezan, utisnut natpis ili crtež na zidu ili nekoj drugoj površini. Riječima i slikama, pomoću pisaljke, boje, spreja stvaraju se rečenice, parole, slike i figure, najčešće duhovita i zajedljiva sadržaja. Karakterizira ih gotovo isključivo pojavljivanje u urbanim

sredinama pa ni urbana mostarska sredina nije izuzetak od tog pravila. U njoj je posljednjih godina pojava grafita i grafitarenja godina uobičajena pojava. U radu je predstavljen rezultat zapisivanja i istraživanja mostarskih tekstualnih grafita. Istraživanje je provedeno u kontinuitetu od 2006. do 2011. te je ponovljeno 2016. godine. Polazimo od teze da pogled na grafite daje stvarnosni uvid u život grada i živote građana jer taj medij nije moderiran estetskim ili kulturološkim normama. U mostarskim grafitima se susreću ljubavne, političko-nacionalne, navijačke, humoristične, socijalne, seksualno-vulgaristične, obrazovne, prijateljske, religijske i svjetonazorske teme te su stoga mostarski grafiti i medij izražavanja javnosti, posebno mlađe urbane populacije.

I. Uvod

Grafite karakterizira gotovo isključivo pojavljivanje u urbanim sredinama pa ni urbana mostarska sredina nije izuzetak od tog pravila. U njoj je posljednjih godina pojava grafita i grafitarenja uobičajena pojava. U većim urbanim sredinama (npr. Zagrebu) postoje lokacije koje su dodijeljene za pisanje grafita, dakle javljaju se mjesta preventivnog neutraliziranja subverzije, kad grad ili vlast određuje mjesto gdje se smiju ili baš trebaju raditi grafiti. Takva mjesta u Mostaru još uvijek ne postoje. U Mostaru je stoga porušeni središnji dio grada postao idealnom pozornicom majstorima grafita za neke nadahnute kreacije. Npr. zgrada bivše Staklene banke, zidovi oko parka Zrinjevac, gradilište Hrvatskog narodnog kazališta Mostar, OKC Abrašević neke su od lokacija na kojima se mogu vidjeti dojmivi slikovni grafiti.

No, *koža grada* Mostara uvelike je ispisana i grafitima u tekstualnoj formi, koji su predmet ovog istraživanja. Njihova pojavnost nije ograničena na određeni dio grada nego ih uočavamo diljem Mostara na pročeljima zgrada, trgovina, škola itd. Istraživanje tekstualnih mostarskih grafita provedeno je u dva navrata. Tekstualni grafiti zapisivani su u kontinuitetu od 2006. do 2011. godine, a zapisivanje i istraživanje je ponovno provedeno 2016. godine.

II. Grafiti i grafitarenje

Potreba za javnim oglašavanjem svog postojanja te iskazivanja vlastite snage pojedince dovodi u kušnju da na zidovima iznesu svoje unutarnje preokupacije putem teksta ili slike. Grafit (grč. *grafo* i tal. *graffito*) urezan je, utisnut natpis ili crtež na zidu ili nekoj drugoj površini. Riječima i slikama, pomoću pisaljke, boje, spreja stvaraju se rečenice,

parole, slike i figure, najčešće duhovita i zajedljiva sadržaja. Iako grafite u modernom vremenu nalazimo gotovo isključivo urbanim sredinama, povijest grafitarske djelatnosti seže u daleku prošlost kada je čovjek pismom i drugim grafijskim sredstvima ostavljao svoj trag u vremenu i prostoru. „Gotovo od samih svojih početaka, pisanje po zidovima i drugim prostorima funkcionira kao svojevrsan atak za uvriježene, ukalupljene i zapredene kanale izražavanja i komuniciranja.“ (Lalić, Leburic, Bulat 1991:24) Najstariji očuvani crteži na zidovima pećina Francuske (Lascaux) i Španjolske (Altamira) su iz mlađeg kamenog doba, a na njima su predočene teme lova, motivi životinja i magijske prakse. Crteži američkih Indijanaca, datirani oko 10 000 pr.n.e., prikazuju simbole plemena, slike lova, inicijacije i druge rituale. Istraživači pronalaze tragove i u prvim slikanjima na zidovima pećina, osobito u staroegipatskoj uporabi te u razgranatom sustavu hijeroglifa. Prekretnica u razvoju grafita je razvijanje pismenosti, kao i pojava kršćanstva koje donosi natpise i crteže s karakterističnim vjerskim sadržajem. Prošlost ljudskog roda bila je upotpunjena mnogim grafitima koji predstavljaju važan trag djelovanja pojedinaca čiji se glas potiskivao.

Dražen Lalić je grafite definirao kao „izraze različitih značenja predočene crtanjem, urezivanjem i pisanjem po zidovima i drugim javnim prostorima nenamijenjenima toj svrsi. Oni su neinstitucionalan i neformalan oblik komuniciranja pojedinaca i grupa, kako međusobnoga, tako i sa širim društvenim okruženjem.“ (Lalić, Leburic, Bulat 1991:35) Oblici u kojima se pojavljuju grafiti su brojni pa nije jednostavno izvesti neku egzaktnu ili jednoznačnu klasifikaciju. „Grafiti se svakako mogu podijeliti na one kojima je primarna namjera odaslati verbalnu poruku, zadržavajući se na razini pismovnih slogova, i na one koji imaju ambiciju likovne ekspresije. Dok su prvi sveprisutni, vrlo raznoliki i podložni vječitom negodovanju, drugi su u ambicioznijim primjerima poprimili status cijenjene vještine, postajući neizbježan dio urbane ikonografije.“ (Mrduljaš 2004:64)

Grafitarenje je proizvod novijega vremena kao izraz moderne komunikacije te djelatnost pretežito gradske populacije koju su potakle specifičnosti modernoga gradskoga života da preko grafita pokažu osobni pogled na svijet. Pisci grafita su u izravnom sukobu s uobičajenim i dopuštenim normama prihvatljivog ponašanja. Grafiti često izazivaju dvostruke reakcije, jedni tvrde da je to oblik umjetničkog izražavanja, a drugi kako je riječ o vandalizmu i unošenju nereda u prostor. Grafiti su najrasprostranjeniji na zabranjenim površinama, poput zidova stambenih i poslovnih zgrada, kuća i javnih ustanova, pločnika, pročelja i drugih prostora, stoga se takav čin naziva i odrazom nekulture. Taj umjetnički izričaj čestoje na meti policijskih službi, stoga autori grafita postaju

prijestupnici i krivci koji ruše te „unakazuju“ svijet i okoliš. No, postoje i drukčija mišljenja. Šarenilo grafita često čini prostor manje monotonim i živopisnijim, svojom hladnoćom urbani prostor navodi mlade da ga učine sebi bliskijim. Grafiti opominju zagušljivu sivu životnu ozbiljnost, a okruženje gradskog sivila, nebodera, sivih blokova, okoliša stvara pobunu protiv takvog prostora. Prema tome, grafitarenje je aktivna pobuna i težnja da se takav prostor izmijeni. „Ono što grafite odjeljuje od ostalih vizualnih elemenata gradskog pejzaža jest njihova autentičnost, izvornost geste koja varira od prozaičnog ostavljanja traga do domišljatih i višeznačnih poruka ili pak likovno upečatljivih slika. Za razliku od tehnički i oblikovno sofisticiranog propagandnog materijala koji guta vizualni okoliš, grafiti su u organskijem, izravnijem odnosu prema podlozi na koju su naneseni.“ (Mrduljaš, 2004: 64)

Glavna obilježja grafita su nezakonitost i nepravilnost te kršenje određenih zabrana. Osoba koja crta ili ispisuje grafit postaje autorom tekstualnog ili slikovitog djela koje predstavlja njegovo psihološko stanje, individualnu egzistenciju, grupnu pripadnost te stvaranje i oglašavanje postojanja posebnih stilova. Grafiti su vrsta komunikacije koju grafitar uspostavlja s drugima, a svoje osjećaje i želju za promjenama pokazuje kroz stvaralaštvo, talent, posebnost i različitost od drugih. Svaki grafit je informacija i komunikacija noseći jezik javnog govora kroz transformiranje sfere privatnosti pojedinca u javno iznošenje vlastitog mišljenja. U toj javnoj komunikaciji autor grafita postaje pošiljatelj poruke koji ima kontrolu nad promatračem, odnosno primateljem poruke. Uvjerljiva pozicija govornika često stvara potvrdu u promatračima koji ostaju pod dojmom grafita, a taj način podržavaju status nepoznatog autora s kojim suosjećaju. Grafitar želi biti primijećen pišući spontanu, iskrenu i neposrednu poruku, razumljivu svima, a unutrašnju tenziju mogu razumjeti samo istomišljenici. Pojedinaac javno, bez straha progovara o svome problemu, a da bi se ostavio dojam, izrazito je važan sadržaj poruke. Pojedinci koji suosjećaju s autorom grafita često se nalaze u sličnoj situaciji te kod njih tuđa intima budi reakciju. Iščitavajući sadržaj poruke, dolazi se do spoznaje duševnog stanja autora grafita te se često može prepoznati dob, spol i psihološko stanje. Kako je njegov identitet zaštićen, ne postoje granice u njegovoj stvaralačkoj slobodi.

Grafiti se mogu promatrati i kao književna struktura u skladu sa zakonitostima napisane i ostvarene riječi, posebice u kontekstu književnoga. U tom značenju grafit je diskurs i kao takav konkretna manifestacija jezika u posebnom kontekstu. To ga čini višeslojnim, jer su podjednako važni i njegovi jezični elementi kao sredstva informacije i okolnosti specifične komunikacije: recipijenti, prostor i vrijeme, kao izvanjezični čimbenici.

Grafitarenje je djelatnost najčešće muške adolescentske populacije, ali postoje primjeri i ženskih natpisa. Kako bi pojedinac postao autorom grafita, nije potreban određen stupanj obrazovanja niti znanja. Grafitari se služe jednostavnim znakovima i gestama s podosta gramatičkih pogrešaka, kršenja komunikacijskih pravila, psovki, ali i dvoznačnog teksta. Uz samu poruku grafita, pogreške u pravopisu, padežu, sintaktičkoj konstrukciji rečenice ili odabiru riječi bude pažnju kod obrazovanih promatrača. Zbog jezičnih pogrešaka pošiljatelj poruke, odnosno autor grafita često skreće pažnju primatelja poruke, odnosno promatrača na odstupanje od jezičnih normi koje Dubravko Škiljan u svojoj knjizi *Javni jezik* (2000.) naziva „bukom u kanalu“. Pod tim nazivom podrazumijeva se poruka grafita koja je „oštećena“, odnosno odstupanje od jezičnih normi kojim se umanjuje komunikacijska djelotvornost poruke. Pošiljatelj poruke ponekad nije komunikacijski djelotvoran, jer ne može zadovoljiti očekivanja primatelja poruke. On odstupa od kontrole misli te iznosi svoj svijet i drukčiju osobnost. Poruke grafita su često usmjerene na buđenje svijesti pojedinaca misleći da je malo istomišljenika koji šute i ne oglašavaju se. „Na raskidanje komunikacijskog protokola anarhičnom formom pisanja i crtanja po zidovima autori grafita bivaju potaknuti svojom sviješću, ili čak (kolektivnom) podsviješću o tome da ne uspijevaju, odnosno da nisu u mogućnosti komunicirati na uobičajen i društveno prihvatljiv način.“ (Lalić, Leburic, Bulat 1991:32)

III. Mostarski grafiti od 2006. do 2011. godine

U gradu Mostaru autori grafita su uglavnom mlađa urbana populacija. „Riječ je o generaciji mladih koji su proživjeli rat, autoritarnu vlast, ograničenja građanskih sloboda, nemogućnost društvenog napredovanja, gubitak sigurnosti te smanjenje broja radnih mjesta.“ (Tomić Koludrović, Leburic, 2001:14) Sve teže se ostvaruju ideali tradicionalne odraslosti, pomiču se dobne granice kad je u pitanju zaposlenje, brak i rađanje djece. Društvo neprestano podcjenjuje mlade i njihove ideje, stavove i ponašanje. Mladi žive s roditeljima, teško se osamostaljuju te odlaze u svijet u potrazi za boljom budućnošću. Društvena stvarnost, proživljeni rat, politički život, nesretne ljubavi i sportski interesi prisiljavaju pojedince da iskažu vlastite motivacije, nezadovoljstva, potrebe i želje.

Grafiti su prepuni svakodnevnog govora, metafora, metonimija, ali i drskog, rugalačkog i psovačkog. Unutrašnja dinamika se oslanja prvenstveno na paradoks, odnosno nepomirljivost s modernim životom te

porugu i gađenje nad bezdušnosti suvremenog, društvenog i gradskog života. Tako smo 2008. na zgradi preko puta Mercatora (sada se tu nalazi Konzum) zabilježili grafit *Otvorite muzej a ne hipermarket.*

Pišući grafite, mladi ljudi iskazuju svoj svjetonazor¹, pogled na život, npr. *Nije važno koliko nego kako živimo!* (2006.); *Ljudi budite ljudi* (2009.); *Kad svi misle isto nitko ne misli mnogo* (2009.). Česti su grafiti u kojima je lucidno ogoljen moderni svijet u kojem vlada konzumerizam i materijalizam: *U mladosti sam mislio da je novac sve, a sad sam u to siguran* (2007.). „Glavni svjetonazor grafita uglavnom je egzistencijalistički: pisati, postojati i biti ovdje. Jedan je grafit rekao: *Prskam, dakle jesam.*“ (Botica, 2000: 227) Takvi grafiti u kojima grafitar ima tek potrebu ostaviti svoj trag u vremenu i prostoru nisu rijetkost ni u Mostaru: *Zašto pišeš po zidu? Zato što je tu!* (2006.); *Evo mi samo da se potpišemo* (2009.); *Dosadna zgrada je još uvijek dosadna!* (2006.); *Daba ti je krečiti!* (2009.).

Dvije najčešće teme i u mostarskim grafitima su seks i politika.² Grafitar se u ime naroda beskompromisno poigrava s obje teme, a pišući takve poruke, vjeruje u moć svojih dosjetki. Npr. *Mi nismo indijanci, nećemo u rezervat* (2006.). Od 2006. u mostarskim grafitima se zrcali poratno vrijeme, razočaranost novonastalom situacijom u kojoj vladaju

¹ Još neki od grafita koji su se mogli pročitati u Mostaru u periodu od 2006. do 2011.:
 ŽIVOT JE NEPOŠTEN POMIRI SE S TIM (2006.)
 BOLJE DA ME MRZE ZBOG ONOG ŠTO JESAM, NEGO DA ME VOLE ZBOG ONOG ŠTO NISAM (2006.)
 SVUDA MUŠKARCI I ŽENE, LJUDI NIGDJE! (2006.)
 DOBAR I LUD JE ISTO (2006.)
 IZBJEGAJ ŽIVOT DA TE NE BI UBIO! (2006.)
 PRED ŠKOLJKOM WC-A SMO SVI JEDNAKI! (2006.)
 BOLJE UMRIJETI SA ČISTOM SAVJESTI NEGO UMRIJETI SA PRLJAVOM! (2007.)
 VARAJ AL NE DOZVOLI DA TE PREVARE (2008.)
 KAD IMA VOLJE IMA I NAČINA (2009.)
 ČOVJEKA DUŠA BOLI VIŠE NEGO KOSTI (2009.)
 BITI VELIKI ČOVJEK ZNAČI BITI NESHVAĆEN (2009.)
 NIT SU ONI VOLJELI NAS NIT SMO MI VOLJELI NJIH (2011.)

² Donosimo izbor političko- nacionalnih grafita zabilježenih od 2006. do 2011.:
 VUKOVAR GRAD HEROJ (2006.)
 ANTE GOTOVINA HEROJ!!! (2006.)
 BOG, DOMOVINA I ANTE GOTOVINA! (2006.)
 ANTE MOSTAR JE ZA TE! (2006.)
 ČEKALA MAJKA DA UGLEDA SINA, ALI JOJ GA UZELA DOMOVINA (2006.)
 BRATSTVO I JEDINSTVO! (2008.)
 THOMPSON MOJ PREDSIJEDNIK (2009.)

materijalizam i beskrupulozno profiterstvo: *Nekome metak, nekome imetak* (2006.); *Što se nisam nakro para, ostat ću sirotinja!* (2008.).

Kao lakmus papir reagiraju grafiti na tešku socijalnu situaciju u Mostaru i Bosni i Hercegovini : *Kad umrem otići ću u raj, jer sam živio u paklu...* (2007.). No, nisu rijetki niti grafiti u kojima ima optimizma i vjere u bolje dane i nadolazeće promjene: *Volim Mostar makar vaki* (2006.); *Svi različiti svi jednaki* (2008.).

Od 2006. među najčešćim grafitima su i ljubavni grafiti³, vrlo inventivni i duhoviti: *Zbog ljubavi se ne ubija, zbog ljubavi se živi* (2006.); *Ljubav je težak posao, ali zbog tebe sam spreman raditi prekovremeno...* (2007.).

Česti su navijački grafiti⁴, što ne iznenađuje jer su autori grafita uglavnom muška adolescentska populacija: *Volim Zrinjski svoj više od mame i tate!!!* (2007.).

U grafitima se nerijetko spominje droga, alkohol i drugi opijati te općenito odanost veselju i zabavi kao zaboravu političke i socijalne situacije: *Radim na crno, trošim na bijelo* (2008.). Ono što, između ostalog, karakterizira Mostar je specifičan mostarski humor⁵, sklon cinizmu i

³ Donosimo izbor mostarskih grafita od 2006. do 2011. godine u kojima dominira motiv ljubavi:

LJUBAV JE POBJEDNIK IAKO IZA SEBE OSTAVLJA TOLIKE ŽRTVE (2006.)
 AKO TE NETKO NE VOLI ONAKO KAKO TI TO ŽELIŠ, NE MORA ZNAČITI DA TE NE VOLI CIJELIM SVOJIM BIĆEM...IVANA VOLIM TE!!! (2007.)
 NEKA MI NEBO NE ZAMJERI TO, ALI TI SI JEDINO ČEMU SE MOLIM! (2008.)
 NEKA CIJELI SVIJET ZNA DA TE LUDO VOLIM (2008.)
 ĐE SE LJUBAV USELI TU SE PAMET ISELI (2008.)
 NA OVAJ DAN RODILO SE SVE NA SVIJETU ŠTO VOLIM 8.12.1996. (2008.)
 VODITE LJUBAV A NE RAT (2008.)
 LJUBAV I GLAD VLADAJU SVIJETOM (2009.)
 ANDJELE BEZ TEBE SVAKI DAN BESKRAJAN SVAKA NOĆ PREDUGA SVAKA RIJEČ SUVIŠNA SVAKI PONOR BEZ DNA HVALA TI ŠTO POSTOJIŠ (2011.)

⁴ ČA JE ŽIVOT BEZ HAJDUKA! (2008.)
 NE MAŠI NOVINAMA, ISPAST ĆE VELEŽ! (2008.)
 ZRINJSKI, SMEČARI JEDNI! (2008.)
 ULTRAS (2008.)
 ZRINJSKI JE NAJBOLJI! (2008.)

I DEDO MIJ JE NAVIJAO ZA VELEŽ (2008.)
 SVE LASTE LĚTE PRAMA JUGU A VELEŽ U LIGU DRUGU (2008.)
 VELEŽ NIJE ISPO SAMO JE MORAO SKOČITI DOLE (2009.)
 TORCIDA HRPVA INVALIDA (2009.)
 ZRINJSKI JE ŽIVOT I VIŠE OD TOGA (2011.)

⁵ SVIJET JE VELIKA MENOPAUSA! (2006.)
 NE ODGAĐAJ ZA SUTRA ONO ŠTO MOŽEŠ ODGODITI ZA PREKOSUTRA. (2006.)
 SLOM ŽIVACA JE NASLJEDAN. DOBIVAMO GA OD VLASTITE DJECE! (2006.)
 TKO RANO RANI, IMA PODOČNJAKE! (2007.)

etiketiranju, što je našlo plodno tlo u grafitima. Navedimo samo neke primjere: *Drži do osobne higijene da ne bi stvorila treću vrstu* (2006.); *Čuvam žensku djecu od 18-24 godine* (2006.); *Rad je sladak, al ja nisam šećer!* (2006.); *Prodajem kravu (nije luda)* (2007.); *Čistim po kućama. Lopov* (2009.); *Rekla mi je Romeo biću tvoja Julija. Pobjego sam jer ne želim da umrem mlad* (2008.).

Česti su stereotipi i izražena mizoginija: *Da mi je ženska pamet pa da se malo odmorim* (2007.); *Ženske su kao wc. Ili su prljave ili su zauzete.* (2007.). Ističe se podjela mi (grafitari) i oni (svi ostali): *Naša ulica naša pravila* (2008.); *Nit su oni voljeli nas nit smo mi voljeli njih* (2011.) Prezir prema institucionalnom reflektira se i kroz viđenje škole i obrazovanja kao gubljenja vremena⁶: *Ako je život škola, onda je smrtovnica diploma* (2006.); *Škola je jedina ustanova u kojoj životinje muče ljude* (2007.); *Ako je škola kruh živjela glad!* (2007); *Ko uči znače ko krade imaće* (2008.). Stoga neki u ispisivanju grafita vide odgojnu svrhu, odnosno „školu života“ koju prolazi mlada populacija. Ta „škola“ je izraz mladenačke pobune koja se stvara sama od sebe bez ikakvih poticaja sa strane.

U grafitima je često poslovično izražavanje i aforizmi: *Žena hoće da u ljubavi doživi roman, a muškarac kratku priču* (2007.); *Ljubav i glad vladaju svijetom* (2009.). No, u grafitima do izražaja dolazi postmoderni ironiziranje tradicije, dovođenje do paradoksa i apsurdna te nije rijedak slučaj da se to čini s polovicama, kao u vidu usmene književnosti koja je i dalje snažno u optjecaju: *Ko drugom jamu kopa fizički je radnik!* (2007.); *Ne odgađaj za sutra ono što možeš odgoditi za prekosutra.* (2006.); *Tko rano rani, ima podočnjake!* (2007.), *Tko jede ne boji se gladi!* (2007.).

Česti su u grafitima stihovi popularnih, naročito ljubavnih pjesama, a karakteriziraju ih i pravopisne i gramatičkih pogreške; npr. *Bolje s pravim bosancima nego s lažnim mostarcima* (2006.); *Thompson moj predsjednik*

JANE PIJEM DA TE ZABORAVIM, VEĆ DA TE DUPLO VIDIM. (2007.)

VADI RUKU IZ MOJIH GAČICA! BROJIM DO 1000! (2007.)

AKO STE U WC-U NEMOJTE NIKAD NIŠTA RADITI NA VRAT, NANOS I NA SVOJU RUKU! (2007.)

AKO JE TRAVA DROGA ONDA SU SVE KRAVE NARKOMANKE! (2007.)

IMA ŽENA KOJE TVRDE DA SU SVI MUŠKARCI ISTI! PA ZAR TO NIJE MALO PREVIŠE ISKUSTVA?! (2007.)

TKO JEDE NE BOJI SE GLADI! (2007.)

KO DRUGOM JAMU KOPA FIZIČKI JE RADNIK! (2007.)

JEDNOG DANA KIŠA JE PADALA DVA DANA! (2007.)

⁶ U FRANCUSKOJ GORI, U KOREJI GINU, A NAŠI STUDENTI FUKA PIJU. (2006.)

PUSTITE MOZAK NA PAŠU I IDITE MALO U ŠKOLU! (2007.)

PRODAJEM TITULU UPRAVA ODLAZI (2008.)

MAŠTA JE VAŽNIJA OD ZNANJA (2009.)

(2009.). Kao što je i očekivano, velik broj grafita napisan je na engleskom jeziku.⁷

IV. Mostarski grafiti iz 2016. godine

Kad se govori o mostarskim grafitima iz 2016., natpisi se mogu naći na identičnim identičnim mjestima u gradu kao i prethodnih godina, uz razradu sličnih tema. No, danas su grafiti brojniji te izraženiji. Prostor djeluje sve življi i urbaniji, jer njime upravljaju pojedinci koji su znatno otvoreniji i željni pažnje. Socijalne slike nezaposlenosti i neimaštine dobivaju svoj prikaz u tekstovima pojedinaca koji iznose vlastita opažanja i osjećaje. Ističući razočarenje aktualnom situacijom i kritički stav prema životu, državi, nepravdi, siromaštvu te strahu za bolje sutra, pojedinci pokazuju svoju pobunu i nadu da će na taj način nešto promijeniti, npr. *Šta ako je ovo danas ono što smo nekad jedva čekali?; Samo 4 mil. imaju sreću da žive u BiH, ostali nemaju tu sreću... ali imaju sve ostalo!*

Daleko više se iznosi tema nacionalnosti. Političko-nacionalni grafiti su oblik nepoštivanja vladajućih društvenih normi te pokazuju buntovan odnos prema državnim organima, političarima, strankama i drugim političkim organizacijama. Ispisivanjem grafita, često se daje komentar i reakcija na aktualne političke događaje koji su značajni za daljnji razvoj društva. U političko-nacionalnim grafitima prevladava parafraziranje parola te zazivanje povijesti, ratova i nepravdi. Često se potencira nacionalnost i politička opredijeljenost, kao i negativan stav prema drugoj religiji i naciji. Česta tema su i obljetnice ratnih stradanja. Nerijetko se progovara o jezicima naroda Bosne i Hercegovine te bosanskohercegovačkim političarima i vojnim generalima. Navedimo samo neke od aktualnih grafita⁸: *Hrvatski Mostar; Ne zaboravimo Vukovar; Hoćemo kanal na*

⁷ WELCOME TO THE JUNGLE (2006)

DONT WORRY, BE HAPPY (2006.)

DONT DRINK AND DRIVE, TAKE JOIT AND FLY (2006)

WILD WEST IS THE BEST! (2008.)

DON“T BE A GOLF DRIVER! (2009.)

PUNK IS NOT DEAD! (2009.)

FIX ME FIX MY HEAD FIX ME PLEASE I DON“T WANNA BE DEAD (2011.)

⁸ BIT ĆE OPET NDH! 1941.

USTAŠE MOSTAR 1941.

NOŽ, ŽLICA, ČAČKALICA!

SMRT KOMUNISTIMA

SAMO DESNO

ŽIVIO TITO

hrvatskom jeziku...; Za dom spremni; Tito i više niko; Nikad zaboraviti nikad oprostiti. Srebrenica 11.7.1995. Red Army; Od Trebinja do brodskih vrata nije bilo Srba ni Hrvata... Crvena armija. No, ne izostaju ni grafiti u kojima se poziva na mir, toleranciju i zajednički suživot: Ljudi ovo je BiH ujedini se dosta nacionalnosti; Bolje treći entitet nego rat.

Među najčešćim mostarskim grafitima su i dalje navijački grafiti.⁹ Autori grafita iznose klupsku pripadnost, odnosno privrženost klubu

WEST MOSTAR

NE ZABORAVIMO VUKOVAR.
SMRT FAŠIZMU! SLOBODA NARODU!
NE POSTOJI ZAPADNI MOSTAR.

DAME – RAT JE ZAVRŠIO ZA ONE ŠTO SU KRALI...
VAŠE ZLOČINCE I ZLOČINE VELIČAJTE NEGDJE ISTOČNIJE! ZDS
NAČIN ŽIVOTA 1994.

ZA DOM SPREMNI
TITO I VIŠE NIKO
ANTE GOTOVINA HEROJ A NE ZLOČINAC.

DRŽAVA BOSNA
OVDJE JE SVE POČELO BIH
CRVENO, KAO KRV PALESTINSKA!
ARMIJA BIH
OLUJA.

KAJ BRE BA
NIJE SLOBODA S NEBA PALA. ZA NJU JE SESTRA TRI ŽIVOTA DALA.
ZAVADI PA VLADAJ.

⁹ VIŠE OD SEBE 1905.
ZRINJSKI!

SVI IZA GOLA. RED ARMY
UVIJEK LUDI, UVIJEK SPREMNI, UVIJEK TU SMO SAMO JEDNI.
ZAJEDNO SVE OVE GODINE, KROZ POBJEDE I KROZ PORAZE...
MOSTARSKI NITKOVI

HORDE ZLA
MIJO VOĐA HULIGANA
I KAD DIJETE PROGOVORI PRVE MU RIJEČI ZRINJSKI LJUBAVI.
ULTRASU SU NA STAJANJU
ZAUVIJEK SAMO VELEŽ.
CRVENA ARMIJA.
VELEŽ NIJE ISPO, SAMO JE MORAO SKOČITI DOLE.
SVETINJA HAJDUK.
FORZA ZRINJSKI.
I DA GUBIŠ SVAKI DAN PJESMA BI SE ČULA NE BI PRESTALA 1905.

VELEŽOVA ARMIJA
VI STE SADA II. LIGA!
NEMA VIŠE VELEŽA, NI STAROG MOSTA!
DINAMO UM'94
JEDNOGA DANA KADA PROĐE SVE SA NEBA BODRIT ĆU TE, JEDNOGA DANA
ZRINJA ČUT ĆEŠ MOJ GLAS, VOLIO TE JEDAN ULTRAS
PRILOG ZA VELEŽ

za koji navijaju. Želeći iskazati navijačku euforiju, pišu negativne komentare o suparničkoj skupini ili pozitivne o velikoj ljubavi prema svome klubu: *Zrinjski ti si moja sreća; Mostar u srcu, Velež do groba; Zrinjski živjet će u nama dok Neretva teče*. Ispadi agresivnosti i nasilja u Mostaru često bivaju atraktivniji od onog što sport može pružiti unutar terena. „Nemoguće je odvojiti problem navijačkog nasilja od niza aspekata konteksta u kojem se javlja, od jezika sportskih medija koji vrvi ratnom i militarističkom terminologijom, kao i drugim elementima konteksta sportskog događaja, do izvansportskih aspekata socijalizacije, roditeljskog, školskog i opće društvenog okruženja.“ (Perasović, 2001:208) U mostarskim navijačkim grafitima iščitavaju se prijetnje i poziva na nasilje: *Ne mrzimo nikog ali njih ne volim; Upadamo kao nevolje, znači imate problem!*

Svakako, grafiti su i dalje izraz pogleda na život¹⁰: *Neznanje je bliže istini nego predrasuda; Budi ono što jesi; Oduvijek su postojale prepreke, preko kojih sam morala prelaziti!* U njima se zrcali odnos grafitara, kao zatvorene skupine, prema svima ostalima: *Mrzimo sve*.

Brojni su kao i prethodnih godina grafiti kroz koje grafitar tek želi ostaviti svoj trag u prostoru: *Trošim sprej, žao mi ga bacit; Nešto bi napiso, al mi ništa ne pada na pamet*. Ljubav je i dalje ključna tematika¹¹, ali s

LJUBAV JE BOL ZRINJSKI MOJ!

LJUBAV JEDNU TEKMU NE TRAJE! '81-'16.

SVE NAS ISTA LJUBAV SPAJA. RED ARMY MOSTAR VELEŽ

SRCE MOJE VJEČNO ZA TEBE KUĆA. MOSTARSKA RAJA VELEŽ

¹⁰ OČI SU OGLEDALO DUŠE...

MOGU, HOĆU, MORAM.

NAŠE SU MISLI PRETOČENE U PJESMU, STIHOVE TVOJA DUŠA ZNA, MUZIKU KOJU ČUJEŠ SVAKE NOĆI IZ SRCA TI ŠALJEMO...

¹¹ VOLIM TE JASTUČIĆU.

LJUBAVI SRETAN TI ROĐENDAN! 17.09.2016. VOLIM TE!

TEBE ŽELIM, TEBE SANJAM, TEBE VOLIM, ZA TEBE SE MOLIM.

JA DRUGE NEĆU KVARE MI SREĆU. VOLIM TE RONKO

KAO PTICA NA MOM DLANU SKAKUĆEŠ, PRIZNAĆU TI ZAŠTO VOLIM PROLEĆE, PODELIĆU I OVU NOĆ SA ZVIJEZDAMA, OBASJAĆU TI LICE KAD BUDEŠ ZASPALA.

LUD SAM ZA TOBOM MAČE, ALI LUD SAM ODAVNO, TRAŽIM TE OTKAKO ZA TEBE ZNAM.

BEZ TEBE JE SVE NIŠTA 2013.

RASTE KAO NADA, KAO MORE, KAO GOVOR, KAO POKRET, KAO ZORA, KAO DETE, KAO KRV, KAO ŽELJA MEĐU NAMA. EKV 2015.

PILE VOLI TE SAMO TVOJA PRINCEZA 18.02.2015.

24 SATA U MISLIMA

BEBO VOLIM TE!

VOLILA BIH DA MOŽEŠ VIDJETI SEBE, ONAKO KAKO TE JA VIDIM, SHVATIO BIH KOLIKO SI POSEBAN. A&A

otvorenijim i osjećajnijim porukama, što je nerijetko popraćeno ispisivanjem inicijala imena autora grafita. Često se citiraju stihovi poznatih domaćih i inozemnim pjesama, npr. *Još u srcu si mom metak s posvetom. andro; Džaba sve, al' ja sam na te naviko!! 19.06.; Samo rijetki nađu rijetke! M&G 14.02.; Odkad sam te upoznao, ja vjerujem u anđele. M. 10.08.*

Na meti kritike nalazi se i dalje obrazovanje, ali, čini se, u manjoj mjeri nego ranijih godina: *Sa školom ti možeš vidjeti svijet mnogo bolje; Uporni završavaju!*

LUTKO JA SAM RIJEŠEN DA VIJEČNO S TOBOM PLEŠEM
 JA TE VOLIM TI NIŠTA
 U MOM TIJELU S LIJEVE STRANE SKRIVEN SI TI!
 VIŠE SI POSEBAN NEGO ŠTO MISLIŠ! ZNAŠ TKO TE VOLI 1.1.2013. 00:35H
 GILE, VOLIM TE! 16.10.2015.
 ODKAD SAM TE UPOZNAO, JA VJERUJEM U ANĐELE. M. 10.08.
 TI SI ŽENA ZA SVA VREMENA... LIV (1.5.2014)
 PONEKAD POŽELIM ŽIVOT BEZ KRAJA, PUN TVOJIH POLJUBACA, ZAGRLJAJA... I
 ZATO ZA TEBE ĆU SE BORIT DA ŽIVIM VJEČNO, DA MOGU VJEČNO DA TE
 VOLIM. 16.09.14.
 TEBE NE BI MIJENJAO DA DAJU CIJELI SVIJET 1.5.2014.
 S TOBOM JE ŽIVOTE, ŽIVOT LJEPŠI...
 PATI, PATILA SAM I JA...
 S TOBOM SAM NAŠAO SREĆU.
 I DOK RIJEKA TEČE JA BIT ĆU TVOJA ZVIJEZDA
 LOŠI KROJEČI KROJE ZAŠIVEN ZA TEBE JEDINO MOJE. 2.10.
 LIMVO TE LABO
 ON JE CIJELI ŽIVOT MOJ!
 SARO VOLIM TE, SAV, SAV SI MOJ SVIJET. 11.04.15.
 ANĐELA TI SI KRIŽ MOM SRCU.
 NI SUNCE ZEMLJI KAO TI MENI! M 05.09-05.11.
 SVIMA JE POTREBNA LJUBAV.
 SAČUVAJ VREME I SEBE ZA MENE.
 SAMO LJUBAV NIKAD IMAT.
 U TIM OČIMA SVEMIR SE OSLIKAVA. ADELA
 TAKVA MI SMETAŠ AL TAKVA MI TREBAŠ!!! A² 05.11.'14 U IZ <3 VT!
 AL VAS MOLIM NE DIRAJTE MOJU PLAVUŠU. A.T.
 PITALA SI ME ŠTA ŽELIM? ŽELIM TEBE
 ZNAŠ LI DA SU TVOJE ZELENE OČI CIJELI MOJ SVIJET.
 DOZVOLI MI DA OSTANEM U TVOME KREKETU.
 S TOBOM BI PLESALA NA VRHU HENDRIXOVOG MOSTA, I NIKAD MI NE BI BILO
 DOSADNO.
 ONA VOLI NJU
 JA SEBE VOLIM.
 TI SI SVE ŠTO ŽELIM JA! VOLIM TE SANJO
 LEJLA VOLIM TE NAMRTVO
 VOLIM TE IAKO SI DEBELA! 20.2.
 DOK OVO MOJE SRCE KUCA, ZNAJ DA ZAUVIJEK TVOJ SAM! 14.05.2015.

Popularizacijom izlazaka u disko klubove, dolazi do neizbježnog susreta s alkoholom i drugim porocima. Prijateljstvo se više cijeni, a ističe se razvoj tehnologije koja pridonosi otuđenosti ljudi. Mlađe generacije više poznaju strane jezike preko glazbe, interneta i televizije, stoga se bez poteškoće služe idiomima drugih jezika, a uz grafite na engleskom jeziku pojavljuju se i grafiti na njemačkom i španjolskom jeziku (što bi opet bio odraz novih prilika, jedno vrijeme su mladi bili „zalučeni“ španjolskim sapunicama, a sve više mladih uči njemački jezik te se zbog teške ekonomske i socijalne situacije odseljava se u Njemačku u potrazi za boljom budućnošću)¹². Npr., *Schüler helfen leben; Te estoy mirando me ves?*

Kao trajna karakteristika grafita ističu se brojni vulgarizmi, pravopisne i gramatičke pogreške, igre riječi (*Limvo te labo*) te uporaba poslovice i aforizmama (*Oči su ogledalo duše...; Svima je potrebna ljubav*).

Zaključno

Grafiti predstavljaju „uličnu“ umjetnost, a kao zaštitni znak većih gradova i neizostavni dio moderne urbane kulture. Svojim sadržajem postaju reakcijom na društvene prilike. Autori grafita su često buntovni i kreativni, ali i neprilagođeni pojedinci koji prikazuju svoju viziju stvarnosti. Svojim grafitima ruše sve predrasude pretvarajući ih u jedan od oblika neformalne komunikacije i međudjelovanja s okolinom. Ako polazimo od teze da pogled na grafite daje stvarnosni uvid u život grada i život mlađe gradske populacije možemo zaključiti da mostarski grafiti proučavani od 2006. do 2016. izražavaju banalnosti svakodnevice, politička negodovanja, razočaranost te otpor prema društvenim ograničenjima i krizi suvremenog života kroz osebujne iskaze kojima se obraćaju društvu. U Mostaru su upadljivo prisutni grafiti u kojima se izražava razočaranost aktualnom

¹² GOOD LIFE TATTOO

WHEN YOU BREATHE I WANT TO BE AIR FOR YOU. 13.11.2010.

SOME PEOPLE ARE SO POOR, ALL THEY HAVE IS MONEY

NUTELLA QUEEN DARIA

SINN FEIN

INSEKT STYLE

HATE PAIN.

WE ARE ALL LIVING UNDER THE SAME SKY

LET'S TALK ABOUT GENDER

TAKE THE RUN AND MONEY

DON'T LET YOUR DREAMS RE DREAMS

THUG 4 LIFE.

ONLY GOD CAR JUDGE ME

političkom, nacionalnom i teškom socijalnom i ekonomskoj situacijom kako u Mostaru tako i u cijeloj Bosni i Hercegovini. Mladi ljudi izražavaju svoje nezadovoljstvo u društvu u kojem se njihov glas ne čuje, njihova diploma ne vrijedi, u kojem se teško ekonomski osamostaljuju te su prisiljeni na odlazak inozemstvo u potrazi za boljim životom. Vječna su tema ljubav, seks, glazbena, kao i nogometna opredjeljenja, odnosno rivalizmi, a veliki broj grafita čine neprepoznatljive crtarije i potpisi kao izraz potrebe za ostavljanjem traga o sebi u vremenu i prostoru. U suvremenom urbanom Mostaru žive grafiti, otisci pojedinaca i grupa koji su osjetili potrebu ili bili isprovocirani ostaviti trag na koži grada. Vrlo je moguće da će u budućnosti njihov broj biti još veći kao izraz moderne komunikacije te djelatnost pretežito gradske populacije koju su potakle specifičnosti modernoga gradskoga života da preko grafita pokažu osobni pogledi na svijet. U kontekstu toga navedimo grafit koji se u ovoj godini pojavio na zidu jedne stambene zgrade u Mostaru: OVO JE MOJA SLOBODA GOVORA JAVNO.

Literatura

- Botica, Stipe. 2001. Grafiti i njihova struktura, *Umjetnost riječi, časopis za znanost o književnosti*. 45. Zagreb, 79-88..
- Botica, Stipe. 2000. *Suvremeni hrvatski grafiti*, Zagreb: Naklada Pavičić
- Lachmann, Richard. 1983. Grafiti kao karijera i ideologija, *Treći program hrvatskog radija*. 42. Zagreb, 102-113.
- Lalić, Dražan. Leburić, Anči. Bulat. Nenad. 1991. *Grafiti i subkultura*. Zagreb: Alinea.
- Mrduljaš, Maroje. 2004. Grafiti – dragocjen urbani fenomen (razgovor s Fedorom Kritovcem), *Život umjetnosti, časopis za suvremena likovna zbivanja*. 38. Zagreb, 64-81.
- Škiljan, Dubravko. 2000. *Javni jezik*, Zagreb: Antibarbarus.
- Perasović, Benjamin. 2001. *Urbana plemena: sociologija subkultura u Hrvatskoj*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Tomić Koludrović, Inga. Leburić, Anči. 2001. *Skeptična generacija: životni stilovi mladih u Hrvatskoj*, Zagreb: AGM.